

ПРОБЛЕМА ПРИЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ В ПАРАДИГМАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Європейська культура розглядається під кутом трансформації окремих культурно-історичних парадигм, кожна з яких знаменувала собою новий підхід до розуміння людини та її призначення. Згідно з парадигмою християнства, а точніше християнізованого платонізму, призначення людини полягає в наблизненні до Бога, отож людина не може досягти досконалості, якщо вона відвертається від Бога й зосереджується на собі (св. Августин). Згідно з парадигмою Просвітництва, людина є природна істота, а її здібності визначаються природними задатками й суспільним вихованням. Такий підхід мав наслідком раціоналізацію людських стосунків та ескалацію відчуження. Третя парадигма пов'язана з критикою європейської культури (Ф. Ніцше) та пошуками місця людини у світі. Цей підхід можна визначити за допомогою таких понять, як «раціоналізація людських стосунків», «дезорієнтація людини» тощо; усі вони вказують на пастку, в яку потрапила людина, відвернувшись від духовних цінностей європейської культури й віддавши перевагу цінностям раціональним.

Ключові слова: європейська культура, європейська ідентичність, культурно-історичні парадигми, вдосконалення людини, християнізований платонізм, християнство, Плотін, св. Августин, Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Фрідріх Ніцше.

Проголошення європейського вибору України ставить нас перед потребою прояснити саме поняття «європейської ідентичности» й виявити засади та цінності, на яких наша держава повинна будувати свою політику. З-поміж численних визначень звернімо увагу на те, що запропоноване в «Хартії європейської ідентичности». Моменти, пов'язані із сучасною політикою об'єднання, містяться в останніх трьох пунктах Хартії. Натомість у перших двох іде мова про «спільність долі» та необхідність співпраці всіх

народів Європи, а також про спільні цінності, що закорінені в спадщині класичної античності, християнства, Відродження та Просвітництва й ґрунтуються на терпимості, людяності, братерстві та на спільних правових засадах, які утверджують свободу індивіда й соціальну відповідальність; саме цими спільними цінностями зумовлене визнання основоположних прав людини та ідеї верховенства права.¹ Інакше кажучи, історико-культурний елемент відіграє істотну роль у сучасній політиці об'єднання. Він є тим спільним знаменником, спираючись на який держави шукатимуть згоди й порозуміння задля спільного майбутнього та уникнення прикрих і неприпустимих помилок, що траплялися в минулому.

Певна річ, історія формування європейської культури досліджена вже досить добре, тому звернімо увагу лише на ті засади, котрі мали парадигмальний характер і визначали напрям європейської історії протягом століть. Європейська культура може бути великою мірою визначена через християнство, адже якщо взяти, приміром, добу Нового часу, то прикметною ознакою культури цього періоду є те, що Ніцше назвав «рухом проти платонізму», тобто критика надчуттєвого світу. Характерні для новітньої доби намагання ствердити «значущість земного буття» – це все та сама болісна відповідь на запити часу, зумовлені насамперед зміною «картини світу», зокрема утвердженням геліоцентризму. «Бог втрачає своє місце, а з ним втрачає місце і людина»,² – цей вислів Романо Гвардіні дуже влучно передає біль, якого дізнала тогочасна людина. Весь подальший розвиток європейської культури можна розглядати як намагання віднайти в хаосі буття гідне місце для людини.

Далі ми спробуємо виявити спільні засади європейської культурно-історичної традиції, що становить послідовність певних культурних парадигм, які змінювали одна одну: християнства, а точніше християнізованого платонізму (антична доба й Середньовіччя), Просвітництва і так званої «кризи культури», що її Ніцше схарактеризував як критику надчуттєвого світу. Кожна парадигма передбачає принципово інший підхід до розуміння людини і людського покликання. Наприклад, згідно з першою парадигмою, досконалість – це Бог, а покликання людини – наблизитися до цієї досконалості, тобто, власне кажучи, наслідувати Бога: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш небесний» (Мт. 5:48). Парадигма Просвітництва утверджує світські цінності й провідну ідею суспільного виховання. Третя парадигма пов'язана з критикою європейської культури (Фрідріх Ніцше) й утвердженням принципу «волі до влади».

¹ Див.: Charter for European Identity <<http://www.eurit.it/Eurplace/diba/citta/cartaci.html>>.

² Р. Гвардіні. Кінець нового времени // *Вопросы философии* (1990/4) 140.

У дохристиянській – або, точніше, у досократівській – філософії не існувало єдиного Бога, а деякі божества були навіть наділені негативними рисами характеру, що, зрозуміло ж, виключало можливість наслідування. «Бог – причина не всього, що є, а лише добра», отож «причину добро-го не слід вбачати в комусь іншому, ніж Бог, а для зла треба дошукувати-ся яких завгодно причин, лише не Бога»,³ – цими сентенціями Платон ствердив думку, що була принципово нова для грецького суспільства, яке досі орієнтувалося на твори Гомера з їх часто негативним зображенням божеств.

Поєднавши власні ідеї з ідеями й знаннями свого часу, Платон створив невідоме доти в Греції вчення про існування вищої дійсності – надчуттєвого світу. Істинна, найвища досконалість не властива цьому світові; вона перебуває в цілком іншому, надчуттєвому світі, – світі ідей як досконалих еталонів кожної речі. Головна цінність, якій має бути підпорядковане життя людини й усього суспільства, – це ідея Блага (Добра), навколо якої Платон і вибудовує свою філософію:

Ідея добра – причина всього, що слушне й прекрасне. І саме від неї у видимому світі походять світло і володар світла, а в світі умосаж-ному вона сама – володарка, вона породжує правду та розум, і саме до неї повинен бути звернений погляд того, хто хоче діяти розумно як у приватному, так і в громадському житті.⁴

Надзвичайна відповідність між ідеями Платона та його послідовників і християнством дала св. Августинові підстави говорити, з одного боку, про те, що греки запозичили свою філософію в юдеїв, а з іншого – про містичне «прозріння» давніх еллінів як тих, що «бачили істину», але «не знали шляху до неї».

Одним із таких «прозрінь» можна назвати концепцію Платона про споглядання світу ідей. Оскільки концепція про «навернення» до споглядання світу ідей матиме велике значення для формування християнської концепції «нової», або «наверненої», людини, зупинімося на ній детальніше. Подібно до старозавітного Бога, що промовляв до Мойсея, але не міг йому явитися: «Ти не зможеш побачити лиця Мого, – бо людина не може побачити Мене – і жити» (Вих. 33:20), ідея Блага теж недосяжна для звичайних органів чуття. Як відомо, цю концепцію детально викладено в «міфі про печеру», в якому Платон алегорично порівнює становище людини із становищем в'язнів, що, скуті кайданами,

³ Платон. *Держава*, 379с (укр. переклад див.: Платон. *Держава* / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ 2005).

⁴ Платон. *Держава*, 517с.

сидять у печері, де можуть бачити лише тіні дійсних речей, але не саме світло:

Якби його [в'язня печери – С. Л.] хтось змусив дивитися на саме світло, то хіба в нього не боліли б очі й хіба він не відвернувся б і не втік до тих предметів, на які можна дивитись, у повному переконанні, що вони набагато виразніші, ніж те, що йому показують.⁵

Шлях «визволення» від цього «примарного» світу лежить через поступове «сходження вгору» та «звикання» до споглядання світла. За Платоном, людина вже має зір, однак він неправильно скерований, тобто людина дивиться не туди, куди треба:

У душі кожної людини є така здатність, а також і засоби, яким людина послуговується при навчанні; і як око мусить разом з усім тілом повернутися від темряви до світла, так само треба всією душею відвернутися від світу явищ, які виникають і гинуть у своєму становленні. ... [І це треба робити доти], доки ця людська здатність до пізнання не буде спроможна витримати споглядання буття і його найяскравішого складника, що саме його ми, власне, й називаємо добром.⁶

Платон, як наголошує Євгеній Трубецькой, вимагає, щоб людина повернулася від світу глінного до світу безумовного, надчуттєвого *всією душею*. На його думку, в «Державі» це не випадкова фраза, а головна думка всього діалогу:

Весь соціальний і політичний устрій ідеальної держави повинен виражати цей поворот душі. Сутність правди-справедливості, про яку йдеться в діалозі «Держава», саме в тому й полягає, щоб як у душі людини, так і в громадському співжитті безсмертне начало панувало над смертним. Для цього потрібне цілковите переродження існуючого життя.⁷

Згідно з Платоном, такого цілковитого «повороту» душі до надчуттєвого світу можна досягти не лише за допомогою містичних таїнств, через які до світу досконалості може прилучитися окрема людина, а й за допомогою чітко спланованої системи виховання та навчання, яку можна зреалізувати лише в певній спільноті людей, тобто в державі.

Зазначимо, що у визначенні домінант європейської культури саме Платон відіграв парадигмальну роль. Зокрема, уявлення про досконалу людину, яке він впровадив у філософський дискурс, у християнстві набуло

⁵ Платон. *Держава*, 515e.

⁶ Там само, 518d.

⁷ Евгений Трубецкой. *Социальная утопия Платона*. Москва 1908, с. 32.

релігійного характеру й стало однією з головних ідей християнської філософії. Перенесення досконалості зі сфери чуттєвого до сфери надчуттєвого, недоступного звичайним органам чуття, стане важливим етичним принципом, що червоною ниткою проходитиме крізь усю дальшу історію європейської історико-культурної думки: всі земні цінності втрачають своє значення з огляду на існування трансцендентного світу. Серед тих, хто розвивав і поглиблював платонівські ідеї, варто назвати передовсім Плотіна, Псевдо-Діонісія Ареопагіта та Аврелія Августина.

Плотін, розвиваючи Платонову концепцію світу ідей, формулює вчення про єрархічну будову всесвіту, верховним началом якого є Єдине (Першоєдине), що його він іноді називає також Отцем або Благим; наступний, нижчий щабель у єрархії займає Дух (нус, розум), а ще нижчий – Душа. Однак Плотінова трійця не є рівнозначна Трійці християнській. Єдине є найдосконаліше начало, від якого походять решта начал: «Істота, яка походить від Єдиного, не може бути рівнозначною йому (бо ж вона буде множинною), а тим більше не може бути досконалішою за нього, бо ж ніщо не може бути вище та досконаліше за Першоєдине».⁸

Душа людини, за Плотіном, також несе в собі слід божественности, але, ставши причетною до матерії, ця душа почасти затьмарилася. Тому мета людського життя – в очищенні від усього тілесного й низького. Цього можна досягти шляхом містичного сходження до споглядання Єдиного, а за допоміжний засіб тут може правити вироблення в себе громадських чеснот. Утім, як наголошує Плотін, не слід забувати, що метою людського життя має бути не лише прагнення до безгрішности, а й прагнення наблизитися до Бога. Плотін наголошував на досконалості й гармонійності світу. Говорячи про потребу пошуку істинної, внутрішньої людини й очищення її від впливів плоті, він закликав до єднання з Богом як способу досягти досконалості. У той час і в такому контексті ця думка була нова й продуктивна.

Ідея Плотіна про три начала: Єдине, Дух і Душу – знайшла продовження в «Ареопагітиках» (*Corpus Areopagiticum*) – збірнику трактатів і листів, автора якого умовно називають Псевдо-Діонісієм Ареопагітом.

Псевдо-Діонісій Ареопагіт будує власну концепцію небесної єрархії на основі церковного вчення про дев'ять ангельських чинів, що їх він поділяє на три тріяди. Мета життя – у спілкуванні з Богом, і саме задля цього встановлено єрархію, у якій досконалість істот зменшується в міру їхньої віддаленості від Бога – найвищої досконалості. Відповідно, істоти, які стоять на нижчих щаблях єрархії, вдосконалюються, прагнучи уподібнитися до істот вищих, проте вдосконаленню має передувати очищення,

⁸ Плотин. *Еннеады* / упор. і ред. С. И. Еремеев. Киев 1995, с. 159.

а далі й просвітлення. Саме через таку небесну ерархію Бог управляє всім видимим світом. Найвища досконалість – це сам Бог, тому вдосконалення людини полягає в богонаслідуванні. Оскільки небесна ерархія слугує зразком для ерархії земної, що представлена християнською Церквою, то й для християнина першим етапом навернення має стати очищення, за яким іде просвітлення, а далі й удосконалення. Шлях до Бога лежить через Церкву й таїнства, а вершиною як небесної, так і земної ерархії є Христос.

Ідея «небесного» і «земного» життя знаходить продовження в Аврелія Августина, у його концепції «двох градусів», яка мала велике значення для християнської думки. Згідно з концепцією св. Августина, людство поділяється на два розряди, або, як він їх називає, «два гради» – град Божий і град земний. Град Божий – це остаточне блаженство, межа досконалости. До нього Августин відносить істинних християн і добродішних людей, а також інших вірних Богові істот, як-от добрих ангелів. До граду земного належить усе, що пов'язане з гріхом, безчесними справами, плотськими й суєтними спокусами. Власне, уся історія людства є, за Августином, боротьбою цих двох градусів, а кінцева мета історії полягає в торжестві града Божого. Бог є абсолютна досконалість, а досконала людина – це Ісус Христос. Тому людина не спроможна досягти досконалости, відвернувшись од Бога й зосередившись на собі. Августин заперечує Плотінове уявлення про матерію як джерело зла, зауважуючи, що зло є наслідок гріха, тобто свобідної волі людини, яка обрала шлях відходу від Бога. Зрештою, «лиху природу» матерії заперечує й сам акт Христового воплочення. Отож кожна людина, каже Августин, має можливість спаситися, – спаситися вірою. Найвищої, цілковитої, істинної досконалости не можна досягти тут, на землі, це стає можливим тільки після завершення історії, у царстві небесному, проте кожен повинен прагнути до тої досконалости, яка досяжна для людини. Саме таке розуміння Бога як досконалости, а «небес» – як мети земного життя людини пануватиме у філософії доби Середньовіччя, аж до його докорінного перегляду в епоху Відродження.

Одним із головних здобутків Відродження стало формування нової астрономічної науки, яка доводила нескінченність Всесвіту. Це мало глибокий вплив на філософське осмислення дійсности й призвело до перегляду традиційної релігійної системи цінностей. Виникає нова, світська система цінностей, і відтепер саме вона визначатиме розвиток культури.

Світоглядні основи наступної парадигми – Просвітництва – були частково закладені ще за доби Відродження, а остаточно їх було сформульовано вже в Новий час. Просвітники прагнули створити нову філософію виховання й трималися «педагогічного» підходу, згідно з яким удо-

сконалення людини є результатом самовиховання та суспільного виховання. Треба зазначити, що прагнення до раціоналізації як прикметна ознака Просвітництва сприяло утвердженню настанови на необмежене панування над природою і призвело до відчуження в міжлюдських стосунках.

У новітню епоху сформувалася ще одна парадигма європейської культури, пов'язана з критикою дотогочасної культурної традиції та пошуками людиною свого місця в десакаралізованому світі. Занепад релігійної системи цінностей, до якого спрочинилися почасти й наукові відкриття Нового часу, глибоко позначився на людському сприйнятті одне одного й навколишнього світу загалом. На відміну від Середньовіччя, коли людина трактувала природу як творіння Боже, а її дослідження вважала за гріх, у Новий час природу починають розглядати насамперед як об'єкт підкорення та використання. Такий підхід починає поширюватись і на людину. Скажімо, Мартін Гайдеггер вбачав у техніці особливий тип зв'язку зі світом, через який реалізується прагнення до експлуатації та панування. Сприймаючи світ лише як матеріал для задоволення своїх потреб, людина використовує техніку як засіб трансформації цього матеріалу, як знаряддя, за допомогою якого можна «зняти» всі таємниці природи. У такому «технологічному» світогляді буття є для людини тільки форма й умова існування. Отак використовуючи природу, людина стає, здавалось би, «володарем речей», але насправді це «речі» підкорюють собі свого творця й користувача, який стає рабом власних знарядь. Покладаючись на техніку, людина стає річчю у світі речей, її людська сутність відчужується, а в цьому криється велика небезпека для людства.⁹

Суть нашої цивілізації чи не найповніше уособлює постать Фрідріха Ніцше, роль якого можна визначити його ж таки словами: «Бог помер». За Мартіном Гайдеггером, ці слова означають, що надчуттєвий світ утратив свою дієву силу й уже не спроможний давати життя. Настав кінець метафізики (а для Ніцше метафізика – це вся західна філософія, що, на його думку, замкнена в колі платонівських ідей). Власну філософію Ніцше розумів як рух проти метафізики, тобто проти платонізму.¹⁰ Своє філософське завдання Ніцше вбачав у «переоцінці всіх цінностей». Він, як висловився свого часу Карл Ясперс, ставить «діягноз сучасній дійсності»¹¹ й намагається знайти шлях, яким людство має прямувати далі. Ніцше зробив основоположним принципом своїх філософських пошуків «значущість земного»: відкидаючи транцендентний світ, який ще з часів Платона вважався втіленням досконалості, він закликає шукати досконалості

⁹ В. Н. Порус. Філософія техніки: Огляд проблематики// *Філософська думка* (1988/4) 107.

¹⁰ М. Хайдеггер. Слова Ніцше «Бог мёртв»// *Вопросы философии* (1990/7) 144.

¹¹ Карл Ясперс. *Ницше и христианство* / пер. з нім. Т. Бородай. Москва 1994, с. 14.

в земному світі й проголошує появу нового, вищого типу людини – надлюдини. Рушієм удосконалення, згідно з Ніцше, є воля до влади.

З розвитком науково-технічного прогресу прагнення людини ствердити себе в усьому – прикметна ознака нашого часу – набуло нових виявів. Миттєвість отримання інформації, що стала можливою завдяки сучасним засобам зв'язку, зумовлює як позитивні, так і негативні тенденції, адже тепер миттєво поширюється не тільки правдива, а й так звана «деформована» інформація, що призводить до дезорієнтації людей у глобальному масштабі.

Сприятливим ґрунтом для маніпулятивних дій є, зокрема, спекулювання на одному з найважливіших аспектів ідентичності людини – її національній та релігійній приналежності. Для України додатковим негативним чинником став під цим оглядом тривалий період денаціоналізації та боротьби з релігією, що дезорієнтував її громадян і створив передумови для так званої «політики роз'єднаності», яку останнім часом активно ведуть окремі політичні сили. Акцентування на національно-культурній різноманітності, що склалася в Україні внаслідок певних історично-культурних процесів, у поєднанні з політикою, націленою на дестабілізацію суспільно-політичної ситуації, може призвести – і вже призводило – до негативних наслідків. Одною з головних проблем тут є недостатня інформованість широкої громадськості щодо можливостей збереження єдності в полікультурних державах, в умовах релігійного й культурного розмаїття. Ця недоінформованість виявляється, зокрема, в популярності серед українців ідеї двомовності, у їхній сприйнятливості до проповіді численних неорелігій і в інших важливих моментах, що можуть стати на заваді об'єднанню та консолідації суспільства.

Насамкінець зазначимо, що, на загальну думку, модель національної держави передбачає наявність спільної території, мови та культури. Звернувшись до історії, ми побачимо, що більшість сучасних націй є результатом не лише природного розвитку, а й свідомого націєтворення, яким займалися інтелектуали та політики.¹² У цьому контексті доцільно було б дослідити низку цікавих питань: як відбувалося становлення національних держав у країнах Західної Європи; як можливе співіснування різних націй на теренах однієї країни; як враховуються інтереси національних меншин при утвердженні статусу національної мови як обов'язкової; нарешті, як забезпечуються права релігійних меншин у державах із панівною релігією тощо. Світовий досвід розв'язання цих проблем може бути надзвичайно корисний у плані збереження єдності нашої країни та входження України до європейської спільноти.

¹² Зенон Є. Когут. *Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України* / пер. з англ. С. Грачова за уч. О. Бобровського, ред. Т. Курило. Київ 2004, с. 82.

Проблема призначення людини в парадигмах європейської культури

Svitlana Loznytsya

**The Problem of Human Destination
in the Paradigms of the European Culture**

The article discusses European culture as a succession of cultural and historical paradigms, each implying a new approach to the understanding of man and his destination. According to the Christian or, rather, Christianized Platonic paradigm, the human destination is to seek God, and man cannot achieve perfection when he turns away from God and focuses on himself (St Augustine). According to the Enlightenment paradigm, man is a natural being, and its abilities are determined by its natural talents and social education. This approach resulted in the rationalization of all human relations and the escalation of estrangement. The third paradigm is about the criticism of European culture (Nietzsche) and the search of a place for man in the world. This approach focuses on the problems of the rationalization of human relations and the disorientation of man, both of which demonstrate the entrapment of man who gave up the spiritual values of European culture for the sake of the rational ones.

Keywords: European culture, European identity, cultural and historical paradigms, human perfection, Christianized Platonism, Christianity, Plotinus, St Augustine, Pseudo-Dionysius the Areopagite, Friedrich Nietzsche.